

<https://doi.org/10.62837/2024.8.328>

MEHMAN HƏSƏNLİ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

mehman.hesen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3036-2646>

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN “TƏBRİZ NAMUSU” ROMANINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK

Xülasə

Tarixi romançılıq 1980-ci illər Azərbaycan nəsrinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. İstiqlal arzusu ilə yaşayan Azərbaycan cəmiyyətinin istəklərini ədəbi-bədii fikir yüksək sənət əsərləri ilə cavab verir və tarixə, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə müraciət aktuallaşmağa başlayır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Fərman Kərimzadə müstəsna xidmətlər göstərmiş yazıçılardandır.

Açar sözlər: Azərbaycan, roman, Fərman Kərimzadə, istiqlal, tarix

MEHMAN HASANLI

HISTORY AND MODERNISM IN THE NOVEL “THE HONOR OF TABRIZ” BY FARMAN KARIMZADE SUMMARY

Historical novelism was one of the main directions of Azerbaijani prose in the 1980s. Literary and artistic thought responds to the aspirations of the Azerbaijani society, which lives with the desire for independence, with high works of art, and the appeal to history, the life and activities of prominent personalities begins to become relevant. From this point of view, Farman Karimzade is one of the writers who rendered exceptional services in the history of Azerbaijani literature.

Keywords: Azerbaijan, novel, Farman Karimzade, independence, history

МЕХМАН ГАСАНЛИ

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ В РОМАНЕ ФАРМАНА КЕРИМЗАДЕ «ЧЕСТЬ ТЕБРИЗА» РЕЗЮМЕ

Исторический роман был одним из главных направлений азербайджанской прозы 1980-х годов. Литературно-художественная мысль отвечает чаяниям азербайджанского общества, живущего стремлением к независимости, высокими произведениями искусства, и обращению к истории,

жизни и деятельности выдающихся личностей становится актуальным. С этой точки зрения Фарман Керимзаде является одним из писателей, оказавших исключительные заслуги в истории азербайджанской литературы.

Ключевые слова: Азербайджан, роман, Фарман Керимзаде, независимость, история.

Fərman Kərimzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə 1980-ci illərdə yazmış olduğu "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü" kimi tarixi romanların müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun müəllifi olduğu "Təbriz namusu" romanı da uğurlu romançılığının davamı, tarixə müraciətin yeni faktı, səhifəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

"Təbriz namusu" romanının qaynağını Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət təvarix" əsəri təşkil etməkdədir. Müəllif tarixi qaynaqdan geniş istifadə etsə də, əsəri mənbənin eynilə proyeksiyası adlandırmaq olmaz. Əsərdə tarixilik başlıca yer tutsa belə, bədii təxəyyül, əsərin yarandığı dövrün (XX əsrin 80-ci illəri) ovqatı əsas ideya qaynağı kimi çıxış etməkdədir. Yazıcının tarixə müraciəti həm də XX əsrin 80-ci illərində ölkəmizdə baş verən reallıqlardan, can verməkdə olan sovet imperiyasının xəyanətkarlığından, Azərbaycana qarşı atılan haqsız addımlardan (deportasiyalar, azadlıq uğrunda mübarizə aparanlara qarşı həbslər və s.) doğmuş və yazıçı tarixi fonda yaşadığı dövrün reallıqlarına işıq salmışdır. "Ümumən, romanda yazıcının tarixin köməyi ilə məhz çağdaş Azərbaycanın vəziyyətini şərhə çalışdığı aydın duyulur" (Əlişanoğlu, 2015, s. 70).

Əsərdə işğalçılarla yerli xalqın mədəniyyəti arasındakı ziddiyyəti təsvir edərkən personajların dilindən səslənən fikirlər yazıcının öz dövrünə müraciəti kimi səslənir: "Allaha acıq getməsin, Azərbaycanı elə zəngin, elə gözəl yaradıb ki, hansı düşmən dişini itiləyirsə, bura cumur. Nemətlərimizi yeyib, doymaq bilmirlər...Xalq oyanmalıdır, oğlum! Oyanmalıdır. Hamını qəflət yuxusana veriblər..." (Kərimzadə, 2018, s. 256)

"Təbriz namusu" romanında üç zaman qatı var: Elxanilər dövründə Azərbaycanda baş verən hadisələr, bundan keçmişə, Çingiz xanın doğulmasından başlayaraq ölümünə qədərki dövrün əsas səciyyəvi məqamlarının təsviri və əsərdə xəyalən də olsa çıxış edən yazıcının öz dövrü.

Çingiz xandan bəhs edən istər tarixi mənbələrdə (Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət təvarix", Ötəmiş Hacı "Çingiznamə" və s.), istərsə də bədii əsərlərdə (Çingiz Aytmatov "Çingiz xanın ağ buludu") mifoloji qat bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişdir. Fərman Kərimzadənin "Təbriz namusu" romanında da Çingiz xanla bağlı hadisələr mifik məzmunla malikdir. Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" povestində ağ bulud uğur, qələbə rəmzi kimi çıxış edir və onu qələbəbədən-qələbəyə aparan simvol kimi təqdim edilir. "Xaqan titrəyən əlini gözünün üstünə qoyub Göyün üzünə təfərinclədi, yox, ağca bulud yubanıb dalda qalmamışdı, nə qabaqda gözə dəyirdi, nə arxada...Xaqanın qarasınca düşən ağca bulud gözlənilmədən qeybə çəkilməmişdi...Ağca bulud xaqanı tərk eləmişdi. Çingiz xan itil

çayının yaxasına çatanda başa düşdü ki, Göy üzü ondan dönüb” (Aytmatov, 2017, s. 117).

“Təbriz namusu” romanında isə Yesugeyin oğlunun əli yumruq kimi sıxılmış vəziyyətdə doğulur. Hər kəs bunu uşağın sağlamlığı ilə bağlı olduğundan narahatlıq keçirsə də, şaman bu hadisəni fərqli şəkildə yozur. Oxuduğu duadan sonra uşağın əli açılır və orada qan topası görünür. Bu isə onun gələcək qanlı fəthləri kimi xarakterizə olunur.

“Şaman uşağa yaxın gəldi. Mamaçadan onu beşiyə qoymasını tələb eləyəndən sonra diz çöküb, əllərini göyə qaldırdı.

- *Ey göylərin sahibi olan tanrımız! Axı, Nurun tayfası sənin qanından yaranıb və sənin göstərdiyin yolla gedərək, sənin sayəndə bu qədər xoşbəxt günlərə düçar olub. De, ey tanrım, bu körpənin ovcundakı nədir? Sənin ona bəxş etdiyin bəxtin nişanəsidiirmi? İcazə ver, körpə ovcunu açsın ki, bizə göndərdiyin xoşbəxtliyi öz gözümüzlə görək.*

Şaman gözlərini yumub, xeyli gözlədikdən sonra qalxıb uşağın üstünə əyildi və onun barmaqlarını açmağa başladı.

Barmaqlar açıldı, şaman balaca igidin ovcunu atasına göstərdi. Orada qara ciyər parçası kimi qurumuş qan vardı.

Atası soruşdu:

- *-Uşağın ovcu yaradırmı?*

- *Yox, böyük hökmdar. Tanrının nişanəsidir. Oğlun dünyaya ovcu dolu qanla gəlib. O, qanlı yolla da olsa, dünya hökmdarının taxt-tacına yetişəcək” (Kərimzadə, 2018, ss. 39-40).*

Yazıçı əsərdə Çingiz xanın milli kimliyi məsələsinə də toxunmuş, türk faktorunun Çingiz xanın şəxsində və qurduğu dövlətin idarəetmə sisemində mövqeyini ifadə etməyə çalışmışdır. *“Bəşər tarixində yeni-yeni ərazilər fəth etmək uğrunda qanlı müharibələr aparmış Çingiz xan tarixdə işğalçı, qəddar bir hökmdar kimi xatırlanmaqla bərabər, həm də özündən sonra yaddaşlarda dünya fatehi, bir cahangir kimi yaddaqalan obrazını yaratmışdı. Romanda hökmdarın obrazını öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə qələmə alan müəllif cərəyan edən hadisələr fonunda onun mənavi-psixoloji aləmini aydın cizgilərlə əks etdirib. Çingiz xan tarixdə əsirlikdən hakimiyyətə gəlmiş, erkən yaşından iti zəka sahibi kimi seçilmişdi. O, səriştəsiz davranmağın yalnız məğlubiyyətlə nəticələnəcəyini anlayır və bu hadisələr fonunda onun əsərdə soyuqqanlı obrazı yaradılır” (Nəsirova, 2020).*

Ulu babasının Bayat tayfası ilə əlaqəsinin olması, inanc məsələsində, yerinə yetirdiyi dini ayinlərdə türk faktorunun mövcudluğunu qabardan yazıçı onun milli kimliyi ətrafında aparılan müzakirələrə öz yanaşmasını ortaya qoymuşdur. Çingiz xan haqqında olan romanların bir çoxunda onun qurduğu dövlətin Xarəzmşahlarla apardığı müharibələrin təsviri aparıcı yer tutmaqdadır. Bu bir tərəfdən həmin əsərlərin yazılması zamanı istifadə olunan tarixi qaynaqlarla bağlıdırsa, digər tərəfdən həqiqətən də, müharibənin tarixi əhəmiyyəti, Çingiz xanın həyatının və

mübaruzəsinin böyük və mühüm hissəsini təşkil etməsi faktoruna əsaslanmışdır. Vasili Yanın “Çingiz xan” romanında olduğu kimi Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu”, eləcə də Yunus Oğuzun “Çingiz xan” tarixi romanlarının əsas hissəsini Çingiz xanla Xarəzmşahlar arasındakı savaqlar tutmaqdadır. Tarixi qaynaqlardan da bəllidir ki, Çingiz xanın ən çox çəkidiyi, ehtiyat etdiyi sərkərdələrdən biri Xarəzmşah Cəlaləddin olmuşdur. Fərman Kərimzadənin romanında bu faktor türk amilinin qüdrətliliyi, yenilməzliyi kimi təqdim edilmişdir. Hətta Çingiz xanın ölməmişdən öncə, son nəfəsində gözünün qarşısına Cəlaləddin gəlir: *“Ölməmişdən qabaq onun gözlərinin önündə qayadan qartal kimi at belində Sind çayına şığıyan Cəlaləddin dayanmışdı... Cəlaləddin onun gözünü qorxudan yeganə igid idi”* (Kərimzadə, 2018).

Əsərdə Çingiz xanın nənəsi Alan-qoa, atası Yesugey, arvadı Borte və oğlanları haqqında məlum olan tarixi faktların, əhvalatların dekonstruksiyasına əsərdə rast gəlinir. Müəllif Çingiz xanın atasının Bayat qəbiləsindən olan Orxan adlı gəncin olması ilə bağlı əhvalat daxil etmişdir. Bortenin çinli olmasını, Çingiz xanla yad dildə danışmasını da müəllifin əlavələri kimi xarakterizə etmək olar. Çingiz xan haqqında yazılmış kitablarda, mənbələrdə Bortenin yerli xalqlardan birinin qızı olduğu aşkar yazılmışdır.

Bundan başqa əsərdə Çingiz xanın övladları – Cuci, Cığatay, Uqedei, Tuluy və onların yürüşləri barədə məlumatlara da yer verilmişdir.

Əsərdə Xarəzmşah Məhəmmədlə Çingiz xanın aralarının dəyməsi, müharibəyə səbəb olan Otrar hadisələri Fəzlullah Rəşidəddinə istinadla təsvir edilmişdir. Məhz Otrar hakiminin, Məhəmmədin dayısının acgözlüyü uzun illər davam edən, qalaların viran qalmasına, əhalinin öldürülməsinə səbəb olan müharibəyə rəvac verdi. Nəticədə Xarəzmşahlar dövləti məhv oldu. Çingiz xan Otrar hakiminin onun göndərdiyi tacirləri öldürməsinə əsas tutaraq Xarəzmşah dövlətini yer üzündən sildi. *“Bu əhvalatdan təqribən əlli beş il sonra Fəzlullah Rəşidəddin yazacaqdı ki, Əmir İnancuq onları öldürdü və beləliklə də böyük bir dünyanı xaraba qoydu. Neçə xalqı zillətə saldı”* (Kərimzadə, 2018, s. 137).

Dünyanın dörd bir yanına qoşun göndərən, Tanrı tərəfindən göndərildiyini iddia edən, özünü onun elçisi adlandıran Çingiz xanın ölümü qanla bitir. Əsərdə tarixi mənbəyə istinadla həmin hadisələr öz əksini tapmışdır. 1226-cı ildə, 72 yaşında xəstələnərək ölən Çingiz xana qiymətli hədiyyələr gətirən Tanqut hakimini və qala divarlarının çölündə bazara toplaşan yüzlərlə insanı bu hadisəyə şahidlik etməsinlər deyə qılıncdan keçirdilər. Dünyaya əli qanla gələn hökmdar yüzlərlə insanın qanının üzərindən arabayla keçərək getdi: *“Döyüşlərdə bədənləri və ürəkləri bərkimiş bu süvarilər heç kimə aman vermədilər. Hədiyyə gətirən elçiləri də, Tanqut hakimini də doğradılar. ..Tanqut hakiminin başına qılıncı endirəndə əlləri də doğranıb yerə düşdü və ağ bayram paltarını qırmızı boyandı, yerdə ağrıdan qıvrılındı bircə söz deyərək bildi:*

-Niyə?

Bu dinc adamların bir “günahı” varmış. Onlar Çingiz xanın ölüm xəbərini eşitməməliymişlər.... Çingiz xanın meyiti olan, üstündə qızılı parçadan alaçıq qurulan araba hərəkətə gəldi. O getdikcə yaşıl otlar üstündə qırmızı qanı basıb keçən qoşa təkərin izi qalırdı. Dünyaya ovucunda bir parça qanla gələn hökmdar, dünyadan da qan gölünün içindən keçib gedirdi” (Kərimzadə, 2018, s. 249).

Əsərin adındakı namus anlayışı isə Çingiz xan dövrünə paralel şəkildə təsvir olunmuş Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlıdır. Monqol qoşunlarının Azərbaycanı işğal etdikdən sonra burada qurulan Hülakilər dövləti quruculuğa böyük önəm vermiş, xüsusən Qazan xanın vaxtında dövlət özünün çiçəklənmə çağını yaşamışdır. Müəllif yadelli adlandırıdığı monqol tatarlarının məhz yerli əhaliyə qaynayıb-qarışmasını, onların adətlərinə uyması ilə inkişafın mümkünüyünü qeyd etmişdir. Lakin bu sülalədən olan hökmdar Əbu Səidin yerli ənənəyə qarşı çıxması, başqasının qadınına göz dikməsi (həlbuki bu monqollarda namussuzluq hesab olunmurdu) onun özünün də faciəsi ilə nəticələndi. Özü öldürüldü və sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında Çingiz xanın obrazını tarixi mənbələr əsasında (Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət təvarix” əsəri) yaradan azsaylı əsərlərdən biridir. Beləliklə, “Təbriz namusu” romanı öz ictimai məzmunu ilə Azərbaycanın qədim mərkəzi olan Təbrizin namus mücadiləsini ifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

- Aytmatov, Ç. (2017). *Çingiz xanın ağ buludu*. Bakı: Kitab klubu.
Əlişanoğlu, T. (2015). *Müstəqillik körpüsündən keçənlər*. Bakı: Elm və təhsil.
Kərimzadə, F. (2018). *Təbriz namusu*. Bakı: Kitab klubu.
Nəsirova, L. (2020, may 15). "Təbriz namusu"ndakı Çingiz xan: fateh-hökmdara yazıçı baxışı. Bu <https://525.az/>: <https://525.az/news/141899-tebriz-namusundaki-cingiz-xan-fateh-hokmdara-yazici-baxisi> mənbədən tapılıb

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**